

УДК 069.015:027.7:378.4(477.74)+069.12+93:37

ББК 63. 4(4Укр); 79.1 + 63.3 (4Укр)

М 74

Рекомендовано до друку кафедрою мовної підготовки іноземних громадян (протокол №4 від 11.11.2014) та Науково-дослідним центром історичного краєзнавства (протокол №1 від 27.10.2014) Сумського державного університету

М 74 **Мова**, історія, культура у лінгвокомунікативному просторі : збірка наукових праць Випуск I / [упор. В. Б. Звагельський]. - Суми : Сумський державний університет, 2014. - Вип. I. - 192 с.

Редакційна колегія:

Власенко В.М. - к. і. н., доц.; Волкова О.М. - к. філол. н., доц.; Гедз О.В.; Дегтярьов С.І. - к. і. н., доц.; Завгородній В.А.; Звагельський В.Б. - к. філол. н., с. н. с., доц. (голова); Казанджиєва М.С. - к. п. н., доц.; Леміш Н.О. - к. і. н., доц.; Набок М.М. - к. філол. н.; Нестеренко В.А. - к. і. н., доц.; Садівничий В.О. - к. н. із соц. комунік., доц.; Шевцова А.В. - к. філол. наук., доц.

Упорядник

Звагельський В.Б.

Перший випуск збірки наукових праць “**Мова, історія, культура у лінгвокомунікативному просторі**” містить статті, розвідки та повідомлення, присвячені різноманітним актуальним питанням гуманітарних дисциплін.

Серед авторів переважно науковці Сумського державного університету, краєзнавці та студентська молодь.

Для науковців, викладачів та вчителів, краєзнавців.

УДК 069.015:027.7:378.4(477.74)+069.12+93:37

ББК 63. 4(4Укр); 79.1 + 63.3 (4Укр)

7. Толковый словарь русского языка : в 4 т. [Электронный ресурс] / под ред. Д. Н. Ушакова. - Режим доступа : <http://slovar.com.ua/ushakov.html>.

8. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. [Электронный ресурс]. - СПб. : Издательство Семеновская Типолитография (И.А. Ефрона), 1890-1907. - Режим доступа : <http://www.vehi.net/brokgauz>.

КОРОЛЬ В. М.

**ПОВІСТЬ ГРИГОРА ТЮТЮННИКА "ВОГНИК ДАЛЕКО В СТЕПУ"
ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ УЧНІВ
ТРУДОВИХ РЕЗЕРВІВ ВІДБУДОВЧОГО ПЕРІОДУ**

На відміну від пересічних читачів історики, зазвичай, доволі критично ставляться до белетристики, у якій змальовуються події минулих епох. Це дозволяє їм уникнути небезпеки потрапити у полон яскравих, але деформованих образів і хибно описаних фактів.

Водночас велику цінність для дослідників являють собою твори, написані свідками та безпосередніми учасниками описуваних подій. Вони не тільки з великою достовірністю відображають певну історичну добу і дозволяють відчувати її справжній дух, але й часто містять детальні описи і характеристики конкретних осіб, явищ і процесів, а також оцінку їх з боку сучасників. Через це такі автобіографічні твори розглядаються як важливе історичне джерело. Звичайно, йому деякою мірою властива суб'єктивність. Але усі письмові джерела, зрештою, так чи інакше є суб'єктивними.

Найвідоміший художній твір, присвячений темі навчання у закладах системи трудових резервів, - це повість Григора Тютюнника "Вогник далеко в степу", що побачила світ 1979 р. У 1980 р. за цю повість письменника було удостоєно Літературної премії імені Лесі Українки [1, с. 34].

Видатний український майстер слова Григор Михайлович Тютюнник відомий тим, що намагався максимально правдиво передати навіть найдрібніші особливості повсякденного життя звичайних людей у своїй прозі. Більшість його творів спираються на автобіографічну основу. Зокрема, відображення у його творчості знайшов і досвід навчання у трудових резервах.

Система державних трудових резервів (ДТР) - це централізована структура, що займалася професійно-технічною підготовкою молодих робітників. Система ДТР створена у 1940 р. Найпотужнішого розвитку вона набула в повоєнний відбудовчий період. До даної системи входили ремісничі і залізничні училища, школи фабрично-заводського навчання, а також установи інших типів. Надання всім учням статусу мобілізованих було особливістю перебування у цих закладах, а самовільне їх залишення розглядалося як кримінальний злочин ("дезертирство") і каралося ув'язненням.

Трудові резерви зіграли величезну роль у долі Тютюнника. Після війни він навчався у ремісничому училищі (РУ №7) у Зінькові на Полтавщині. Пайок хліба, який отримував підліток в училищі, допоміг вони покинули навчання у школі і подалися до трудових резервів? Ніде в тексті не говориться про

примусовий призов. Усі учні прийшли добровільно. Але з'ясуємо, з чого складалася та "добра воля".

"Він слухняненький, роботящий, не дивіться, що такий ото малий. Він підросте. І вчиться ловко, самі ловкі оцінки. Якби було за чим далі учитися, то хіба я його привела б оце... А то таке, наче збуваю дитину..." - вмовляє директора прийняти Павла до училища його мачуха [3, с. 407]. Тобто хлопець з радістю ходив би далі до школи, але не має жодних засобів для цього. Вони з мачухою фактично голодують. З одягу у нього одне лахміття. Йому немає в чому ходити до школи чи на роботу в колгосп. Щоб фізично пережити зиму, є тільки один вихід - потрапити до ремісничого училища, бо учнів трудових резервів держава бере на "повне забезпечення".

І для більшості інших вихованців не бажання отримати робітничу професію, а саме жахливі матеріальні нестатки є найвпливовішою мотивацією для приходу до РУ. Згадаємо також, що лєвова частка групи, в якій навчається головний герой, складається з дитбудинківців, а у тих взагалі немає жодного вибору. Хіба що втекти жити на вулиці. Те ж стосується і дівчат-"сороковок". Для сиріт їхній навчальний заклад став і сім'єю, і порятунком, і єдиним доленосним шляхом.

Але за державний хліб, одяг і професійну підготовку підлітки мали розплачуватися. На кілька років вони потрапляли у розпорядження держави. Для "добровольців" зворотного шляху більше не було. Покинути РУ вони не мали права, а після навчання мусили відпрацювати встановлений термін за направленням в межах цілої країни. На цей час їм давали відстрочку від армії, але після відпрацювання, як правило, їх чекала ще й військова служба.

Маня, дівчина Павла, у запалі ніжних почуттів говорить, що чекатиме його, поки той відроблятиме (у Тютюнника 3 роки) і служитиме в армії. Вона стверджує, що буде чекати "хоч і п'ять років". Насправді, за тогочасним законодавством у закоханих попереду як мінімум років сім розлуки. Майбутнє 15-річного Павла зараз йому не належить.

Інший герой повісті, Василь Силка, марить географією, мріє стати географом. Але середню школу він кинув. Він тепер "реушник"-доброволець і теж кілька років своєї юності винен державі. Змінити щось не в його силах.

"А їсти що? Хліба намолотили тільки в державу і то не хватило до плану..." - плакала тітка Ялосовета, мачуха головного героя [3, с. 406]. Бачимо, що хліб забирався державою, незважаючи на неврожай. Це був той самий хліб, який потім отримував в училищі Павло і ніс додому, щоб поділитися з мачухою. Держава заманювала підлітків до трудових резервів тим самим хлібом, який перед цим відбирала у них же.

Таким чином, "добровільність" перебування в РУ головним чином була наслідком цілеспрямованої державної соціальної політики, а по суті маніпуляції нещасними голодними людьми.

Їжу і все, що пов'язано з нею, автор взагалі дуже ретельно описує із завзяттям людини, яка дійсно пережила голод. Нас же, перш за все, цікавить державне харчове забезпечення учнів. У тексті кілька разів згадується точна вага норми видачі хліба для вихованців училища. "Нічого, тепер, як я в училищі, не пропадем. Одежа є, сімсот грамів хліба щодня", - радіє хлопець [3, с. 424]. "Тричі [годують - В.К.]... І все, хоч і рідке... зате гаряче... Та сімсот грамів

хліба щодня. Це не шуточка, це - як шахтарям пайка, трошки там менша", - хвалиться завскладом [3, с. 408]. Слава Богу, для сучасного читача таке харчування - це вбогість, але в 1946 р. для простих людей то була вже розкіш.

Ось як описується процес приймання їжі учнями: "Снідала вся група за трьома столами, по десятеро за одним. Перед кожним уже лежала пайка хліба по двісті грамів і стояла залізна тарілка вівсяного супу - ми звали його "суп-і-го-го"..."

Потім подали друге - чай в алюмінієвих кухлях. Десять кухлів на алюмінієвій таці на кожен стіл. Ми зацокотіли ложками, мішаючи рудуватий окріп... Чай був дужче не солодкий, ніж солодкий: пийнеш раз - наче з цукром, пийнеш удруге - наче ні...

Сніданок ми ніколи не їли з хлібом. Що б там не подавали, суп чи кашу, хліб залишався цілий. І вже коли ось-ось мала пролунати команда "встати!", ми пускали по руках солянку з сірою крупною сіллю, кожен брав з неї пучку солі і трусив нею пайку, потім удавлював дрібки великим пальцем у м'якушку і ховав хліб до кишені. Цей винахід сподобався усьому училищу, бо ні до сніданку, ні в сніданок нам не хотілося їсти дужче, ніж після сніданку" [3, с. 412]. Якість того хліба теж згадується: "...Кусали чорний, важкий, аж вогкий, хліб..." [3, с. 417].

Ще в одному місці розповідається про обід: "На перше був борщ, на друге - пшоняна каша, прилита зверху пересмаженим, аж чорним, борошном з цибулею, на третє - чай. Дитбудинківцям видали пайки по триста грамів, бо їм же й на вечір по двісті грамів залишали, а нам, кому йти додому, то п'ятсот - вечеряти ми не залишалися. Нашу вечерю, квасоляний суп або куліш, дитбудинківці ділили на гурт, менш як по півпорції на брата" [3, с. 417].

Автор чомусь підкреслив, що в той час, як усі присутні в ідальні сміялися з жарту літнього майстра про несолодкий чай, "кухарі за "амбразурою" мовчали" [3, с. 412]. Про що він цим хотів сказати? Про незадовільне централізоване постачання харчів, характерне для тих років? А може це натяк на нечистий на руку господарський персонал? Згадаємо, що в іншому своєму творі "Смерть кавалера" Григорій Тютюнник взагалі описує бунт "реушників" проти розкрадання належних їм продуктів адміністрацією училища [3, с. 57-58]. Зазначимо, що і в архівних документах зустрічаються відомості про відповідні злочини, а також про невдоволення і виступи учнів проти них, про заходи установ трудових резервів і правоохоронних органів для боротьби з цією проблемою.

Отриманий одяг для новоприбулих підлітків - це величезна радість. Наведемо уривок, у якому описується тогочасна уніформа ремісничого училища: "Хлопців одразу й перевдягли. Видали їм новенькі хакові пілотки, новенькі, теж хакові, гімнастерки з натороченими товстою білою ниткою кишенями на грудях (не по дві, як у військових, а по одній), штани, черевики, широкі брезентові паски підперізуватися, навіть шкарпеток, про які ми тільки чули, по дві пари. До того всього, сказали, видадуть перегодом ще сірі шинелі з солдатського сукна і шапки" [3, с. 405]. Пізніше згадується, що через форму військові шофери вважали хлопців своїми, і підвозили їх у кузовах вантажівок.

Розповідається у тексті і про одяг дівчат-трудорезервниць: "Зодягнені вони в чорні або сині плаття до поясоків з блискучими вузькими бляшками "РУ-

40" і в чорні берети з білими молоточками, як і в нас на пілотках" [3, с. 413].

Розпорядок дня в училищі був чітко регламентований. Всюди застосовувалися армійські порядки. Вранці учні шикувалися на подвір'ї "по ранжиру в колону по чотири" [3, с. 406]. Старости доповідали майстрам про відсутніх, і групи організовано йшли до їдальні на сніданок. До речі, приймання їжі теж відбувалося за командами.

Після сніданку учнів вели на "теорію" у старий дерев'яний двоповерховий корпус з тісними і душними аудиторіями. Серед теоретичних дисциплін були політзаняття, креслення, фізика, технологія металів і російська мова. Згодом, крім цих занять, учні стали проходили виробниче навчання. Відбувалося воно у майстернях поряд з МТС, яке й було, скоріш за все, базовим підприємством РУ. Пересування з училища до майстерень через усе містечко здійснювалося теж по-військовому: колонами, крокуючи в ногу, з російськомовними фронтowymi піснями.

Звернемо увагу, що у дівочому училищі все відбувалося абсолютно однаково. "Сороконіжки" теж крокували до своїх кравецьких майстерень, вишикувані за зростом і з піснями. Дивовижна картина відкривалася щодня: назустріч одні одним марширували трудрезервники та трудрезервниці, все місто гуділо співами. Колони проходили одна повз одну, і хлопці та дівчата зацікавлено розглядали протилежний їм стрій, намагалися справити враження на іншу статть, хтось комусь підморгував... Ми зараз можемо припустити, що між деякими з цих парубків і дівчат були навіть романтичні стосунки. Зрештою, приклади поширення таких відносин постійно згадуються під час І Науково-педагогічної конференції працівників трудових резервів Ворошиловградської області влітку 1949 р. [5, арк. 20, 56-58, 211]. Якщо з цим боровся адміністративно-педагогічний персонал на Луганщині, то чому такого не могло бути на Полтавщині? Тим більше, що у повісті є фрагмент, коли Маня з певною ревністю розпитує Павла про "сороковок" [3, с. 430]. Втім, автор не зосереджується на цьому явищі.

Після занять учні поверталися до їдальні й обідали. Дитбудинківці, як вже було сказано, залишалися ще й на вечерю. Очевидно, вони проживали у гуртожитку при закладі. А от хлопці з навколишніх сіл відразу ж після обіду вирушали додому, адже йти пішки доводилося значну відстань (Павлові з друзями - 9 км в один бік). Це було дуже характерним для тих часів. До прикладу, наприкінці 1946 р. у Сумській області 68 % учнів-трудрезервників щодня долали 8-12 км до своїх навчальних закладів [6, арк. 13].

Маємо погодитися, що досліджувана повість у Григора Тютюнника вийшла надзвичайно оптимістичною. Усі біди і біль у ній розкриваються яскраво, але без відчаю. Часто тут навіть присутній гумор. Недарма радянська влада відразу ж відзначила цей твір.

Та парадоксально, що незважаючи на всю доброту і позитивність "Вогника далеко в степу", автор ніде жодним чином не згрішив проти істини і у подробицях описав життя таким складним, яким воно було насправді. Сучасні науковці, які вивчають історію системи трудових резервів, мають щиро подякувати творчості талановитого письменника, адже інформація з його повісті може стати насиченою ілюстрацією та рельєфним штрихом для будь-яких досліджень з відповідної тематики.

Список літератури

1. Григор Тютюнник: "З любові й муки народжується письменник...": біобібліографічний нарис / авт. нарису Л.Б.Тарнашинська; бібліограф-упоряд. Г.І.Гамалій; наук. ред. В.О.Кононенко; М-во культури і туризму України, ДЗ "Національна парламентська бібліотека України". - К., 2011. - 136 с.
2. Неживий О. Джерела життєпису Григора Тютюнника: дитинство, юність / О. Неживий / Рідний край: науковий публіцистичний художньо-літературний альманах. Вип. 1 (24). - Полтава: ПНПУ, 2011. - С. 136-145.
3. Тютюнник Г. Твори / Г. Тютюнник. - К.: Молодь, 1984. - 578 с.
4. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 4609, оп. 1, спр. 92, 43 арк.
5. Державний архів Луганської області, ф. Р-2419, оп. 1, спр. 16, 307 арк.
6. Державний архів Сумської області, ф. Р-3369, оп. 1, спр. 18, 57 арк.

КУДОЯР І.

**ЖІНКИ НА ФРОНТАХ ТА В ТИЛУ ПІД ЧАС
РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКОЇ ВІЙНИ**

"Війна - справа чоловіча". Протягом ХХ століття територія України стала ареною двох світових війн, жорстокої громадянської війни та партизанської боротьби на Заході України загонів національного підпілля. У традиціях вітчизняної історіографії на всіх етапах її розвитку воєнній епохи розглядалися під кутом зору вивчення військово-політичних, ідеологічних, мобілізаційних та інших факторів, залишаючи за межами уваги науковців та читачів дослідження трагічної й героїчної долі жіноцтва. Історія каже, що безліч жінок, яких шаблонно називають представницями слабкої статі, виступали в якості пасивної жертви, воєнної здобичі. У мистецтві їх образи - образ дружини, матері, нареченої, які стражденно очікують на своїх героїв. Але під час радянсько-німецької війни вони записувалися в збройні сили, щоб допомогти своїм чоловікам. Коли мова йде про захист Батьківщини, про порятунок свого народу, то у такій війні людина бере участь за велінням серця. Участь жінок у війні, не тільки в ролі медичного персоналу, але й зі зброєю у руках, стає реальністю. "Слабка" частина нашого народу разом із чоловіками, дітьми та людьми похилого віку винесла на своїх плечах усі тягарі. Жінки вписали в літопис війни чимало славних сторінок.

Військова служба є почесним обов'язком не тільки чоловіків, а й жінок. Це їх право записано в ст. Тринадцята Закону про загальний військовий обов'язок, прийнятому IV сесією Верховної Ради СРСР 1 вересня 1939 р. [1, с. 18]. У ній йдеться про те, що Народному комісаріату оборони і Військово-Морського Флоту надається право брати в армію і флот жінок, які мають медичну, ветеринарну та спеціально-технічну підготовку, а також залучати їх до навчальних зборів.

Вони готові були до подвигів, але не до армії, і те, з чим їм судилося зіштовхнутися на війні, виявилось для них несподіванкою. Людині завжди було важко перебудуватися "на військовий лад", жінці - особливо. Військова дисципліна, солдатська форма набагато розмірів більше, чоловіче оточення, важкі фізичні навантаження - усе це стало нелегким випробуванням. Пройшовши курс "бійця - спеціаліста", жінки ставали поруч із чоловіками до бою як снайпери, кулеметниці, мінометниці, зв'язківці. Тобто у воєнний час жінки,